

Х. Ю. Чучман

РОДИННІ АРХИВИ ПОЛІЩУКІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕПОХИ (на матеріалах наукових експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС)

На основі документів особового походження, які належали членам однієї родини, автор демонструє зв'язок документальної спадщини пересічних громадян з історичною епохою.

Ключові слова: документи особового походження, родинні архіви поліщуків, зона відчуження Чорнобильської АЕС, історична епоха.

У контексті завдання збереження культурної спадщини і відтворення історичного минулого Поліського краю перед науковцями Музею-архіву народної культури Українського Полісся постає проблема залучення до наукового обігу архівних документів, виявлених у зоні відчуження Чорнобильської АЕС. Загалом під час систематичних польових досліджень в уражених районах, які розпочалися з 1993 р. [Омеляшко, 2015, с. 308], виявлено 20 тис. документів. Це окремі документи установ і організацій, які діяли до Чорнобильської катастрофи на території теперішньої зони відчуження, та документи особового походження, які «утворилися впродовж життя і діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах» [Робота..., 2009, с. 5]. Останні належали безпосередньо громадянам і були виявлені у їхніх покинутих домівках. Саме різноманітні документи, виявлені у хатах колишніх мешканців покинутих сіл, складають більшість архівної спадщини зони відчуження.

Традиційно наукові праці та підручники з історичного джерелознавства головну увагу приділяють конкретним видам джерел або аналізують їх в цілому. Цей шлях обрали й дослідники документів на паперовій основі, виявлених у зоні відчуження. У дослідженнях

знайшли своє відображення проблема відбору документальних пам'яток в Чорнобильській зоні відчуження [Скрицька, 1999, с. 65], проблема видового різноманіття документів особового походження та характеристика таких груп документів, як етнографічні фотографії громадян [Чучман, 2013, с. 95—96], особисті виробничі щоденники [Чучман, 2015, с. 314—317], документи творчого характеру [Чучман, 2012, с. 187—198]. Кожен із цих видів документів розглядався як окреме історичне джерело. Разом з тим вже перші науковці-архівісти, які працювали у зоні відчуження, звернули увагу на те, що документи, виявлені в деяких хатах, можна розглядати як цілісний комплекс, умовно названий в архівознавстві й документознавстві родинними архівами. Такі комплекси документів на паперовій основі належали не лише одній людині чи кільком членам сім'ї, а представникам різних поколінь однієї родини.

Сучасні науковці відзначають, що родинні архіви, до яких входять різні види джерел, нечасто потрапляють в поле зору дослідників. Цьому є різні причини. Зокрема у методичній літературі з рекомендаціями щодо відбору документів особового походження до Національного архівного фонду вирішальним критерієм названо значення особи (фондоутворювача) у житті суспільства. За цією характеристикою цінність документів, утворених фізичною особою, визначається ступенем її впливу на розвиток суспільства. Відповідно цінними вважаються документи, які належали видатним, визначним та відомим особам [Робота..., 2009, с. 10].

Наступною причиною вважаємо надмірну ідеологізацію історичної науки, яка призвела до її схематизації. Багато хто пам'ятає, як вивчення

історії минулої радянської доби будувалося на цитуванні праць комуністичних ідеологів та програмних документах партійних з'їздів, пересічні громадяни розглядалися як безликі народні маси. На даному суспільному етапі розвитку демократичних процесів у нашій країні в історичній науці зріс інтерес до дослідження повсякденного життя громадян. Це значно актуалізує вивчення документів особового походження.

Тому ставимо перед собою завдання на прикладі конкретного родинного архіву з'ясувати, як відобразилась історична епоха на житті пересічних громадян, і продемонструвати потенціал родинних архівів колишніх мешканців зони відчуження як комплексного історичного джерела з історії Чорнобильського Полісся.

Комплекси документів, які умовно можна назвати родинними архівами, виявлені у багатьох селах зони відчуження. Вони нараховують від кількох десятків до кількох сотень документів, які належали представникам різних поколінь однієї родини. Це фотографії, офіційні особисті документи (свідоцтва про народження і смерть, паспорти, метрики, профспілкові, комсомольські квитки, трудові книжки, атестати, військові білети), листи, листівки, квитанції, страхові та платіжні зобов'язання тощо. Наприклад: знайдений у 2005 р. родинний архів подружжя вчителів із с. Черевач — нараховує 102 документа. Серед них: 84 фото, у т. ч. 1940—1950-х рр., санаторно-курортна книжка, народні рецепти лікування від різних хвороб, лікарські рецепти, листи, поштова листівка, почесні грамоти за трудову діяльність, нотатник з піснями.

Архів родини Качанових-Орлових, виявлений 2007 р. у с. Замощня, нараховує 177 документів. Серед них особисті документи першої половини ХХ ст. (посвідчення особи 1933 р., 1939 р. — 2, свідоцтво про народження 1930-х рр. — 1, паспорт 1940-х рр. — 1), 50 фото, більшість з яких пошкоджені, атестат, листи (у т.ч. в прокуратуру), свідоцтво про розірвання шлюбу, патріарший дозвіл на відспівування самогубця.

При знайомстві з документами можна дізнатися про професії їхніх власників, родинні зв'язки між ними, участь у громадському житті, ставлення до суспільних процесів, творчі нахили і мистецькі вподобання, рівень освіти і економічний рівень життя родини.

Одним з найбільших родинних архівів із зони відчуження є комплекс документів на паперовій основі, виявлений експедицією 2004 р. у с. Іллінці Чорнобильського р-ну, в хаті, де проживала родина Ю. Дорофея.

Цей родинний архів нараховує понад дві з половиною сотні документів різного ступеня інформативності. Серед них десятки квитанцій, платіжних повідомлень, зобов'язань та страхових свідоцтв радянської доби. Більш як три десятки фотографій, 4 листи, 1 замовляння, 2 розрахункові книжки, комсомольський і

профспілковий квиток, депутатський квиток, посвідка про народження, пенсійне посвідчення, довідки й інші документи.

Вражає часовий діапазон документів, які зберігалися у цій родині. Найдавнішим і одним з найцікавіших документів є «Запродажна записка», яка підтверджує право власності на будинок найстаршого із відомих нам членів роду — Дорофея Михайловича, який народився в кінці ХІХ ст. У цьому документі, датованому 22 грудня 1919 р., засвідчено операцію купівлі-продажу будинку. Дослівно йдеться про те, що «*Моисей Великович Ткачевский запродад своему односельцу Дорофею Михайлову Ющенку*» свій власний дерев'яний будинок з коридорами і кладовкою і при ньому «*стьобку, заборы, сарай и пр. за сумму в тридцать пять тысяч рублей*». Далі в документі зазначені зобов'язання обох сторін, а саме: покупець мав доправити у Чорнобиль з Іллінців дрова і шалівки, які належали продавцеві. Крім цього у розписці зазначалося, що все рухоме майно, в тому числі домашнє начиння, будучи власністю продавця, залишалось на зберігання новому господарю будинку. У цій «запродажній записці» було прописано порядок (форму) оплати покупцем визначеної вартості будинку на суму 35 тис. крб. З них 19 тис. крб. покупець мав заплатити готівкою в момент укладення угоди, крім цього ще дати тільну корову і віз сіна замість 11 тис. крб., що разом становило 30 тис. крб. Решту грошей на суму 5 тис. крб., дрова і шалівку покупець мав заплатити й завезти не пізніше 1 лютого 1920 р. У цій розписці було прописано штрафні санкції на 12 тис. крб. у разі прострочення остаточного розрахунку.

«Запродажна» була завірена родиною продавця та жителями с. Іллінці, включно із Іллінським сільським старостою Максимом Шопаренком. Причому поряд з підписами бачимо відбитки пальців, що свідчить про неписьменність окремих селян, у той час як самі цитовані тексти, 1919 та 1921 рр., укладені дуже грамотно.

В архіві зберігся ще один документ, який свідчить про виконання взаємних зобов'язань продавця і покупця даної будівлі на тлі історичних перипетій 1920-х рр. Це «Удостоверение № 143» видане Іллінською сільською судовою комісією 4 листопада 1921 р. Цим документом Іллінська судова комісія підтверджує правочинність користування садибою покупцем і відсутність з його боку дій самозахоплення. У зв'язку з цими обставинами комісія визнала право володіння вказаною садибою за «товаришем» Ю-м.

Про персональний склад багатодітної сім'ї свідчить ряд документів, зокрема довідки про медичний огляд дітей Дорофея у 1935 р., з приблизним визначенням їхнього віку. При цьому на той час його дочці Катерині вже виповнився 21 рік, а дочці Марії — 12 років.

Складна політична ситуація і часті зміни репресивного керівництва в Україні знайшли своє відображення навіть у таких документах, як зобов'язання на постачання державі сільськогосподарських продуктів. Якщо аналізувати виявлені зобов'язання хронологічно, то можна побачити, що у 1937 р. Іллінський колгосп носив ім'я Павла Постишева, радянського партійного діяча, 2-го секретаря ЦК КП(б)У з січня 1933 р. по березень 1937 р., який одночасно був секретарем ЦК ВКП(б) і який ініціював і підтримував політичні репресії проти колишніх діячів українського національного руху. У лютому 1938 р. П. Постишев був заарештований, а 1939 р. страчений [ЕІУ, т. 8, 2011, с. 438].

Як свідчать виявлені «зобов'язання», у 1939 р. колгосп с. Іллінці вже носив ім'я Л. Кагановича. Цей партієць, родом з Полісся із с. Кабани (згодом с. Діброва Поліського р-ну.), у 1938 р. був призначений заступником голови Раднаркому СРСР [ЕІУ, т. 4, с. 14].

Цікаво, що сільськогосподарській артілі у с. Іллінці ім'я Л. Кагановича присвоювали двічі. Доказом цього є ті ж самі «зобов'язання», в яких за 1946 і 1947 рр. значиться Іллінецький колгосп імені «12-річчя Жовтня», а в «зобов'язаннях», датованих 1952 та 1954 рр., знову бачимо ім'я цього радянського партійного діяча, який у березні 1947 р. був призначений першим секретарем ЦК КП(б)У [ЕІУ, т. 4, с. 15]. В кінці 1957 р. ім'я Л. Кагановича у назві Іллінецького колгоспу було замінено на «Колгосп імені ХХ партз'їзду» [АВ ІРДА, ф. № 143, оп. № 1, спр. 23, с. 30 зв., 48].

Окремі, виявлені у даному родинному архіві, документи ламають поширені стереотипи. Як наприклад, уявлення про абсолютне і постійне безоплатне навчання у радянській школі. Про існування платного навчання, зокрема у передвоєнний час, свідчить квитанція № 82 від 4 лютого 1941 р., видана Ю. Дорофіїв Іллінецькою середньою школою. У ній йдеться про суму 75 крб., яка була ним сплачена за навчання у 8-у класі в 2-у півріччі 1940/41 навчального року його дочки Варі. І справді, з жовтня 1940 р. по травень 1956 р. була встановлена плата за навчання у старших класах шкіл і у вишах. Ця постанова діяла по травень 1956 р. [Березівська, 2013, с. 60—61].

Із серпня 1941 р. по листопад 1943 р. Чорнобиль був під німецько-фашистською окупацією [ІМС, 1971, с. 714]. Села Чорнобильщини, як і вся Київська область, входили до райхскомісаріату Україна. Як бачимо з наступних документів, у період фашистської окупації родина Дорофіїв залишалася в Іллінцях.

Про період фашистської окупації с. Іллінці інформують кілька документів із цього родинного архіву. Це зокрема «Попередження» окупаційної влади, конкретно, Хабнівського гебітс-

комісаріату (Відділ харчування та сільського господарства), датоване 20 квітня 1943 р. і адресоване селянинові Ю. Дорошкові. У цьому документі йдеться про борг його господарства по здачі державі 220 літрів стандартного молока і повинність здати державі у другому кварталі 1943 р. 150 літрів молока пересічної жирності. Адресат отримав попередження, що в разі невиконання зобов'язання по здачі молока (для цього він має щодня здавати не менше трьох літрів) його персонально буде покарано, а корова буде конфіскована. До речі, сам документ надрукований типографським способом і заповнений українською мовою.

Репресивні порядки фашистського окупаційного режиму не оминули домівку родини Дорошка. Про це свідчить «Тимчасова посвідка», видана Ю. Дорошкові 27 листопада 194[...] р. з відбитком пальця її власника, підписана райшефом і гебітскомісаром, і фотографія двох чоловіків-остарбайтерів. На відміну від «посвідки», яка є рідкісним документом серед знайдених у зоні відчуження, фотографії остарбайтерів були виявлені науковцями у багатьох хатах покинутих сіл. На звороті фото — дарчий напис, який цитуємо мовою оригіналу: «*На доброю долгою память своій землячкі Варі от твого земляка Васі під час тяжолой жизни у Німечинні*». Імовірно, Варі, як і багатьом її землякам, довелося побувати на примусових роботах.

Мало покращилось життя цієї сім'ї й після перемоги над фашистами — про це свідчить лист Ю. Дорофіїв від 18 квітня 1949 р., з якого видно, що він перебуває далеко від родини, про яку турбується, причому не із своєї волі, бо отримавши листа від дружини, як сам пише, «горко заплакав».

Відсутність глави сім'ї підтверджується й державними зобов'язаннями, які у 1949, 1953 рр. виписані на його дружину Тетяну. Про повернення господаря до рідної домівки свідчить платіжне повідомлення за 1962 р., в якому знову бачимо ім'я Дорошка.

Глава родини мав кількох синів, дочок Катерину, Варвару й Марію. У 1965 р., як видно із запису в пенсійному посвідченні, йому було призначено довічну пенсію у розмірі 12 крб. На той час це була мінімальна пенсія [Янковська, 2012, с. 137], не дивно, що дочка й онуки, як свідчить листування, висилали йому гроші на свята.

Завдяки документам різного ступеня цінності, які взаємодоповнюють один одного, перед нами постають історії багатьох родів поліщуків.

Можуть звучати заперечення у доцільності звернення до подібного роду джерел, оскільки вони не відкривають нових історичних фактів і зафіксовані в них події, вже відомі науковцям. Проте важко переоцінити значення подібних

джерел для популяризації історії серед пересічних громадян, учнів, студентів, яким важко сприймати історію на віру за підручниками із сухим, безликим фактажем. Олюднення історії робить її ближчою і зрозумілою.

У селах зони відчуження архівісти виявляють документи, які збереглися випадково: їх не забрали з собою під час відселення. Зазвичай люди знищують непотрібні документи, або вони зазнають впливу зовнішнього середовища. Саме тому цілісні комплекси документів, такі як названі вище родинні архіви, у зв'язку з хронологічною послідовністю та логічною завершенистю зафіксованої в них інформації, для майбутніх досліджень мають особливо важливе значення. Крім цього, важливість даних комплексів документів полягає в їхній унікальності як джерела з історії життя рядових громадян, яких зачепили всі перипетії радянської доби. Цінність ця ще більше зростатиме з перебігом часу.

АВ ІРДА, ф. № 143, оп. № 1, спр. 23.

Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х — перша половина 50-х рр. XX століття) // *Освіта та педагогічна наука*. — Луганськ, 2013. — № 4(159). — С. 60—61.

ЕІУ: У 10 т. — К., 2007. — Т. 4. — 528 с.

ЕІУ: У 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — 520 с.

ІМС: У 26 т.: Київська обл. — К., 1971. — 790 с.

Омеляшко Р. А. Засади формування Чорнобильського науково-інформаційного фонду культурної спадщини // *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7—9 квітня 2015 р. Національний авіаційний університет. — К., 2015. — С. 306—309.

Робота з документами особового походження. Методичний посібник / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. — К., 2009. — 284 с.

Скрицька Л. Чи потрібні Україні «радіоактивні» архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам'яток у Чорнобильській зоні відчуження) // *Студії з архівної справи та документознавства*. — К., 1999. — Т. 4. — С. 64—70.

Чучман Х. Ю. Зразки «наївної літератури» із зони відчуження // *КС*. — 2012. — № 5—6 (407). — С. 187—198.

Чучман Х. Ю. Особисті «виробничі» щоденники сільських жителів Полісся як історичний документ (на матеріалах експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС // *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7—9 квітня 2015 р. Національний авіаційний університет. — К., 2015. — С. 314—317.

Чучман Х. Ю. Родинні фотографії поліщуків як джерело етнографічної інформації (за матеріалами історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф до зони відчуження) // *Народознавчі студії пам'яті В. Т. Скурятівського* : Зб. наук. праць. Київ, 24—25 жовтня 2013 р. — К., 2013. — С. 95—103.

Янковська О. Реформи УРСР у соціальній сфері в середині XX ст.: пенсійне забезпечення (до 55-річчя пенсійної реформи) // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* : Зб. ст. — К., 2012. — Вип. 17. — С. 123—140.

К. Ю. Чучман

СЕМЕЙНЫЕ АРХИВЫ ПОЛЕЩУКОВ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ (по материалам научных экспедиций в зону отчуждения Чернобыльской АЭС)

Исходя из задач сохранения культурного наследия и воссоздания исторического прошлого Полесья, перед исследователями стоит проблема привлечения в научный оборот архивных документов, обнаруженных в зоне отчуждения Чернобыльской АЭС. Это документы учреждений и организаций, действовавших на пораженной территории до Чернобыльской трагедии, и документы личного происхождения, принадлежавшие гражданам и обнаруженные в их оставленных жилищах. Последние количественно составляют большую часть архивного наследия зоны отчуждения.

Документы, обнаруженные в некоторых домах, можно рассматривать как целостные комплексы документов, которые в архивоведении и документоведении имеют условное название семейных архивов. Такие комплексы документов принадлежали не просто одному человеку или нескольким членам семьи, а представителям разных поколений одного рода.

Используя конкретные примеры, автор прослеживает количественный и видовой состав документов личного происхождения, из которых состоят отдельные семейные архивы бывших жителей зоны отчуждения. В документах, хранившихся из поколения в поколение в одном полесском роду, отразились такие периоды одной исторической эпохи, как становление советской власти, колхозное строительство, немецко-фашистская оккупация, послевоенные экономические трудности.

Анализируя документы одной семьи, которые соответствуют переломным этапам в развитии общества, автор демонстрирует многоаспектное содержание семейных архивов жителей Полесья как комплексного исторического источника по изучению повседневности.

Ключевые слова: документы личного происхождения, семейные архивы полещуков, зона отчуждения Чернобыльской АЭС, историческая эпоха.

К. Y. Chuchman

FAMILY ARCHIVES OF THE POLISSYAN LOCALS AS REFLECTION OF THE EPOCH (based on materials of scientific expeditions to Chernobyl NPP exclusion zone)

Scientists should involve archival documents from Chernobyl NPP Exclusion Zone to save cultural heritage and reconstruct historical past of Polissya. Those

are documents of institutions and organizations functioning on Chernobyl nuclear disaster Exclusion Zone territory and private documents found in the abandoned dwellings. Last-mentioned documents constitute most of the archival heritage from the Zone.

Papers found in some houses can be considered as complete sets of documents, which conventionally are named «family archives» in archives and document science. Such documentary complexes not only belonged to definite person or few family members, but also representatives of different generations of the family.

With specific examples the author tracks amount and types of private documents, which contains particular family archive of the Exclusion Zone ex-residents.

The documents from one Polissyan dwelling inherited from generation to generation of the same family, reflected such historical periods, as the Soviet power establishment, collectivization of agriculture, Nazi occupation and post-war economic difficulties.

Analyzing documents of the family that passed crucial stages of the society development, the author demonstrates multiaspect contents of the Polissyan family archives as complex historical source to study everyday life.

Keywords: private documents, home Polissyan archives, Chornobyl NPP Exclusion Zone, historical epoch

Одержано 20.02.2016